

Theoretische beschouwingen

Nogmaals: Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw

Een antwoord op het commentaar van Hofstee

F. van Heek

Gaarne maak ik van de gelegenheid gebruik, die mij door de redactie van Mens en Maatschappij wordt geboden, nader in te gaan op het uitvoerige antwoord dat Hofstee op mijn bijdrage heeft gegeven.¹⁾

Teneinde de gedachtenwisseling niet te zeer te laten uitdijen, zal ik trachten zo beknopt mogelijk te blijven, door mij tot de hoofdzaken te beperken.²⁾

Hofstee's probleemstelling en de periode van onderzoek. Het „raadsel 1910“.

De probleemstelling voor zijn onderzoek wordt door Hofstee als volgt geformuleerd: „In de eerste plaats zal onderzocht moeten worden welke maatschappelijke krachten zich *op het ogenblik* (curs. v. H.) in de ontwikkeling van onze bevolking doen gelden en wat hun effect is t.a.v. de feitelijke bevolkingsgroei. In de tweede plaats zal moeten worden getracht na te gaan welke invloed van de groei van de bevolking uitgaat op andere sectoren van het sociale gebeuren.”³⁾

Wil men gelijk Hofstee de maatschappelijke krachten leren kennen, die de ontwikkeling van onze bevolking „op het ogenblik” bepalen, dan dient in de eerste plaats aandacht te worden geschonken aan de bevolkingsontwikkeling van deze eeuw. Voor het vaststellen van de aanvang en de geografische richting der geboortedaling — een tweede taak die Hofstee in zijn artikel op zich heeft genomen en waarop mijn critiek geen betrekking heeft — is het uiteraard essentieel de gegevens tot ruim honderd jaar geleden te verzamelen en te analyseren. Bij bovenstaande probleemstelling dient de belangstelling echter vooral op deze eeuw geconcentreerd te worden.

Bovendien, in de discussie tussen Hofstee en mij gaat het om de vraag, welke rol de godsdienstfactor speelt. Zowel uit zijn materiaal⁴⁾ als uit mijn gegevens⁵⁾

¹⁾ Vgl. E. W. Hofstee „Het proces der geboortedaling in Nederland 1850-1960”, Mens en Maatschappij, 38e jrg. no. 2, blz. 104 e.v.

²⁾ Ik zal in dit artikel niet het voor de eigenlijke discussie minder relevante probleem bespreken, in hoeverre Nederland thans „hinder van de groei van het zielental” heeft. De planologische aspecten van dit probleem vragen een grondiger behandeling dan Hofstee hen in zijn antwoord in minder dan een halve bladzijde (blz. 106) geeft. Hofstee's argument, dat dunbevolkte landen gelijk Amerika en Zweden ook met planologische problemen te kampen hebben, is weinig overtuigend (blz. 107).

³⁾ Vgl. E. W. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking”, opgenomen in „Drift en Koers”, Assen 1961, blz. 15.

⁴⁾ Vgl. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking” t.a.p. blz. 22 en zijn antwoord op mijn artikel in M. en M. „Het proces der geboortedaling in Nederland 1850-1960” t.a.p. blz. 132.

⁵⁾ Vgl. F. van Heek „Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken”, Leiden 1954, blz. 46. Zie ook het verloop der geboortecijfers in de regionale vergelijkingen, opgenomen in mijn artikel „Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw”, M. en M., 38e jrg. no. 2, blz. 90 e.v.

blijkt dat de belangrijke differentiatie tussen de geboortecijfers der katholieken en niet-katholieken eerst in de 20e eeuw plaats vindt. In verband met dit feit en mede gezien Hofstee's bovengenoemde probleemstelling heb ik mijn gegevens tot de laatste 50 jaar beperkt. De betekenis van de godsdienstfactor in de 19e eeuw is door mij niet als probleem gesteld.⁶⁾ Het gaat in onze discussie, gelijk ik reeds in mijn artikel opmerkte, om het vaststellen van de maatschappelijke achtergrond van genoemde 20e-eeuwse differentiatie, die voor de periode 1905-1947 door het C.B.S. geschat is op minstens 875000 personen.⁷⁾

Dat de aanvang van het „raadsel 1910”, gelijk Hofstee het in zijn antwoord noemt,⁸⁾ chronologisch samenvalt met de geleidelijke frontvorming tegen de toepassing van conceptie verhinderende middelen en vóór het grote gezin, is niet toevallig.

Enige indicaties van deze frontvorming:

In 1911 werd de door Minister Regout verdedigde Zedelijkheidwet van kracht, welke wet o.a. ten doel had de verspreiding van conceptieverhinderende middelen tegen te gaan. Deze wet is in de katholieke zuidelijke provincies met bijzonder rigorisme toegepast door middel van gemeentelijke verordeningen.⁹⁾

In 1918 werd de Nederlandsche Rooms-Katholieke Bond voor Grote Gezinnen opgericht. De doeleinden van deze bond waren nog in 1948 o.a.: „de behartiging van de belangen van het gezin en in het bijzonder van het grote gezin onder meer bij de bevoegde machten” en „de bestrijding van de ongeoorloofde geboortebepanking, in het bijzonder van het neo-malthusianisme.”¹⁰⁾

Geboortedaling en geboorteniveau.

Wat de methode van onderzoek betreft, men dient bij de studie der bevolkingsontwikkeling de geboortestijging en -daling te analyseren, maar daarnaast is het gewenst ook het geboorteniveau der diverse bevolkingsgroepen te vergelijken, voor zover de probleemstelling dit noodzakelijk maakt. Beide methoden vullen elkaar aan. Beide methoden kunnen ten aanzien van het door mij voorgelegde materiaal worden toegepast.

Hofstee vreest dat vergelijking van het geboorteniveau leidt tot gezichtsbedrog. Hij merkt op: „Wanneer, om een concreet voorbeeld te noemen, een groep katholieke gemeenten en een daarmee vergelijkbare groep van niet-katholieke gemeenten omstreeks 1870 beide een geboortecijfer van omstreeks 40 vertonen en omstreeks 1935 in de katholieke groep het gemiddelde geboortecijfer is gezakt tot ongeveer 20 en in de niet-katholieke groep tot ongeveer 16, terwijl het verloop in de tussentijd vrijwel overeenkomstig is, dan draagt het dalingsproces in beide gemeentengroepen een practisch identiek karakter.”¹¹⁾

⁶⁾ Zie de probleemstelling in mijn artikel in M. en M., t.a.p. blz. 84.

⁷⁾ Vgl. F. van Heek „Het geboorte-niveau” t.a.p. blz. 38.

⁸⁾ Vgl. Hofstee's antwoord op mijn artikel in M. en M., t.a.p. blz. 133.

⁹⁾ Vgl. S. K. de Waard „Strafbepalingen tegen voorkoming van zwangerschap”, opgenomen in Leden-Contact van de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming, nr. 24, juli 1953, blz. 1, 9 en 11. Zie verder ook J. Godefroy en C. Thoen „Criminaliteit en Moraliteit onder Katholieken”, Sociaal Kompas juli/augustus 1953, blz. 9.

¹⁰⁾ Vgl. „Op de bres voor het gezin”, herdenkingsuitgave ter gelegenheid van het dertigjarig bestaansfeest van de Katholieke Bond voor het gezin 1918-1948. Deze organisatie droeg aanvankelijk de naam „Nederlandsche Rooms-Katholieke Bond voor Grote Gezinnen” (zie voorwoord en blz. 106 van genoemde publikatie).

¹¹⁾ Vgl. Hofstee's antwoord op mijn artikel in M. en M., blz. 111.

Het belangrijkste probleem bij een dergelijke vergelijking tussen katholieke en niet-katholieke gemeenten is echter niet *het algemene verloop* van het dalingsproces (de tendentie der ontwikkeling is vanaf het einde der 19e eeuw zowel voor katholieken als voor niet-katholieken met korte uitzonderingsperiodes meestal in dalende richting), maar *de relatieve vertraging* die bij de katholieken wat betreft deze algemene demografische tendentie optreedt.

Waarom dit artikel?

Hofstee vraagt zich af waarom ik mijn artikel publiceerde. De redenen hiervan zijn de volgende:

1. Hofstee stelde in zijn artikel in „Drift en Koers” de isolementsfactor en de godsdienstfactor tegenover elkaar, waarbij aan de isolementsfactor de grootste betekenis werd toegekend.
2. Hij concretiseerde zijn opvattingen omtrent de betekenis van de godsdienstfactor in Nederland in de volgende stelling: „...dat de vertraging in de daling van het geboortecijfer, die wij bij de katholieken als geheel aantreffen, feitelijk maar in beperkte mate met het katholieke geloof als zodanig samenhangt, maar in de eerste plaats moet worden gezien als een gevolg van het vertraagde doordringen van het moderne cultuurpatroon in de katholieke zandgebieden in het zuidoosten van Nederland.”¹²⁾

Wil men een dergelijke stelling waar maken, dan zouden gedurende de periode, binnen welke een duidelijke differentiatie wat de geboorteontwikkeling betreft valt waar te nemen tussen katholieken en niet-katholieken, d.w.z. in de 20e eeuw, de demografische ontwikkeling voor katholieke en niet-katholieke gebieden in de zandgebieden in het zuidoosten van ons land naast elkaar dienen te worden gesteld. Dat heeft Hofstee in zijn artikel „De groei van de Nederlandse bevolking” echter niet gedaan. Voor de zandgebieden van Noord-Brabant en Limburg is dit ook niet mogelijk, omdat daar geen vergelijkbare gebieden zijn met een overwegend niet-katholieke bevolking. Des te meer reden om wat betreft deze gebieden voorzichtig te zijn.

De gemeenten met een niet-katholieke bevolkingsmeerderheid liggen allen buiten de Brabantse en Limburgse zandgebieden. Zij hebben ten Zuiden der grote rivieren bovendien een grote katholieke minderheid, waardoor vergelijking met de overwegend katholieke Brabantse en Limburgse zandgebieden wetenschappelijk onverantwoord is.

Hofstee vermeldt wel in zijn antwoord, dat hij in de toekomst hoopt door cijfermateriaal nader te kunnen aantonen, dat het moderne cultuurpatroon relatief laat in grote delen van Brabant en Limburg is doorgedrongen.¹³⁾ Dit komt neer op een verwijzing naar nog te verrichten onderzoeken, waarvan de indicatoren

¹²⁾ Vgl. E. W. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking” t.a.p. blz. 58.

¹³⁾ Vgl. Hofstee's antwoord op mijn artikel in M. en M., blz. 113. Ook verwijst hij naar literatuur, die echter niet vermeld wordt.

voor het registreren van het te onderzoeken verschijnsel niet vermeld worden. Bovendien — en dat is nog belangrijker — moet dan nog worden aangetoond dat de relatief vertraagde daling van het geboorteniveau in de Brabantse en Limburgse zandgebieden meer samenhangt met de vertraagde komst van het moderne cultuurpatroon aldaar dan met de godsdienstfactor. De methode van bewijsvoering voor de hoofdstelling van het betoog is aldus bijzonder weinig overtuigend.

Het verband dat Hofstee legt tussen geboorte en sterfte in het kader van het traditioneel en modern dynamisch cultuurpatroon is interessant, maar kan toch niet in bovengenoemde hiaten in de bewijsvoering voorzien.¹⁴⁾

3. Dezelfde neiging om te verwijzen naar de resultaten van nog te verrichten — of in dit geval wellicht niet gepubliceerd — onderzoek vinden wij in Hofstee's artikel in „Drift en Koers”. Hij schreef: „Zou men in het deel van Nederland, dat tot aan het begin van de dertiger jaren in de sterke daling van het geboortecijfer betrokken raakt, de ontwikkeling van de geboortecijfers voor de katholieke en de niet-katholieke gemeenten afzonderlijk berekenen, dan zou vermoedelijk wel blijken, dat de katholieke gemeenten in doorsnee een enigszins geringere daling van het geboortecijfer vertonen dan de niet-katholieke gemeenten. Het verschil zal echter slechts gradueel en niet essentieel blijken te zijn en is in verschillende gebieden ongetwijfeld nauwelijks van betekenis. *Het algemene beeld* (curs. v. H.) van de regionale ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland wordt blijkbaar bepaald door factoren, die niet of slechts in beperkte mate samenhangen met de verspreiding van het katholieke geloof.”¹⁵⁾

In deze zinsnede wordt, na het uiten van een vermoeden omtrent de resultaten van niet verricht onderzoek in een deel van Nederland, een uitspraak gedaan over „het algemene beeld” der regionale ontwikkeling. Ik acht dit wetenschappelijk niet verantwoord en ook niet in overeenstemming met Hofstee's consciëntieuze aard en zorgvuldige werkmethoden, waarvoor is steeds grote waardering heb gehad. Een waardering die — niettegenstaande mijn bezwaren tegen zijn artikel in „Drift en Koers” — niet gewijzigd is.

4. In Hofstee's artikel wordt niet ingegaan op de maatschappelijke achtergrond van de demografische betekenis van de godsdienstfactor in ons land. De aard van het modern-dynamisch cultuurpatroon, waarvan de vertraagde komst in Brabant en Limburg de geboortedaling aldaar tegen zou hebben gegaan, wordt uitvoerig beschreven, maar omtrent de aard van de weerstanden tegen de geboortedaling wordt behalve door middel van een enkele korte literatuurverwijzing niets gezegd.

Alvorens Hofstee's critiek betreffende de door mij verstrekte gegevens te bespreken, zal ik eerst nog een korte beschouwing wijden aan enkele voorgaande discussiepunten.

Modern-dynamisch cultuurpatroon en internationale vergelijking.

Mijn bijdrage zou aanmerkelijk beknopter geweest zijn, indien Hofstee niet op blz. 42 van zijn artikel — eveneens zonder een nadere documentatie — de ontwikkeling

¹⁴⁾ Vgl. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking” t.a.p. blz. 74.

¹⁵⁾ Vgl. Hofstee t.a.p. blz. 37.

van de daling van het geboortepatroon in verband had gebracht met de geleidelijke ontwikkeling van het modern dynamische cultuurpatroon in de Westerse wereld.¹⁶⁾ Hierdoor bracht hij de discussie in de sfeer van de internationale vergelijking. Immers, wanneer een dergelijke samenhang verondersteld wordt, wordt tevens een vergelijking uitgelokt van het Nederlandse cultuurpatroon met dat van andere landen zich kenmerkend door een van Nederland afwijkend geboortepatroon; bv. Zweden, waar de geboortecijfers thans nog ruim 50% lager liggen dan in ons land. In zijn antwoord stelt Hofstee echter, dat geen uitspraak over de situatie in het buitenland wordt gedaan en wel in de eerste plaats omdat de stand van zijn onderzoek hem niet voldoende fundament geeft hierover positieve mededelingen te doen.¹⁷⁾

Hofstee's opmerking — al is deze dan ook terloops gemaakt — dat het Nederlandse geboortecijfer „niet zo afwijkend” meer is¹⁸⁾, blijf ik niet gelukkig vinden, gezien het feit dat zich in ons land gedurende de laatste jaren een niveaoverschil met alle vergelijkbare West-Europese landen handhaaft van ± 15 tot 26% (Zweden dan nog buiten beschouwing gelaten).¹⁹⁾

*Modern-dynamisch cultuurpatroon en organisatie. Sociale verandering die geboorteda-
ling tegengaat.*

Hofstee noemde in zijn artikel de „drang naar organisatie” een „typische uiting” van de moderne mens staande onder invloed van het modern-dynamisch cultuurpatroon.²⁰⁾ Daar volgens Hofstee het modern-dynamisch cultuurpatroon in de zandgebieden van Noord-Brabant en Limburg zo laat is doorgedrongen, vroeg ik mij af of daar dan in de 20e eeuw ook minder „typische uitingen” van dit cultuurpatroon, in de vorm van organisatiedrang, zouden voorkomen. Dit leek mij een niet onredelijke vraag. In zijn antwoord distantieert Hofstee zich van zijn vroegere uitlating en merkt op, dat de organisatiedrang slechts een implicatie van het modern-dynamisch cultuurpatroon is.²¹⁾

In wezen doet zich hier bij de verklaring van het geboortepatroon der Brabantse en Limburgse zandgebieden uit de relatief late ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon aldaar de volgende moeilijkheid voor. Volgens Hofstee wordt het modern-dynamisch cultuurpatroon gekenmerkt door een positieve houding ten opzichte van verandering.²²⁾ Sociale verandering kan echter niet alleen traditionele weerstanden

¹⁶⁾ Daar Hofstee in zijn antwoord (blz. 111) opmerkt, dat het desbetreffende gedeelte op verschillende manieren gelezen kan worden, citeer ik nog eens deze zinsnede: „Het wil mij voorkomen, dat de meest vruchtbare veronderstelling die is, welke de ontwikkeling van de daling van het geboortepatroon in verband brengt met de geleidelijke ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon in de Westerse wereld en meer in het bijzonder in Nederland” (vgl. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking”, t.a.p., blz. 42). De betekenis is naar het mij voorkomt niet mis te verstaan.

¹⁷⁾ Vgl. Hofstee's antwoord blz. 112.

¹⁸⁾ Vgl. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking” t.a.p. blz. 13.

¹⁹⁾ Zie statistieken en kartogram in Mens en Maatschappij, febr./maart 1963, blz. 86 en 87.

²⁰⁾ Vgl. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking” t.a.p. blz. 44.

²¹⁾ Vgl. Hofstee's antwoord in M. en M., blz. 109.

²²⁾ Vgl. Hofstee's antwoord in M. en M., blz. 107.

tegen geboortedaling wegnemen, maar ook nieuwe weerstanden hiertegen scheppen of oude weerstanden versterken. Aldus heeft sociale verandering in Brabant en Limburg niet alleen een versnelling, maar ook een vertraging van de geboortedaling gebracht. Brabantse ondernemers namen het initiatief tot kinderbijslagregelingen²³), een wel zeer principiële sociale verandering; nieuwe organisatievormen steunen het grote gezin²⁴); een nieuwe wetgeving, geïntroduceerd door een katholieke minister, bemoeilijkt de verspreiding van conceptieverhinderende middelen²⁵); nieuwe communicatiemedia bevorderen het contact tussen geestelijken en leken. Dit alles was ongetwijfeld sociale verandering, maar een sociale verandering, die de weerstanden tegen de geboortedaling vergrootte.

„Het moderne cultuurpatroon”, zegt Hofstee in zijn antwoord, „schept voor iedere groep in principe de mogelijkheid zijn eigen geboortenfrequentie te kiezen ...”²⁶) Ongetwijfeld, dat is dan ook door de katholieke bevolking in de Brabantse en Limburgse zandgebieden gedaan, maar deze eigen keuze is nu niet bepaald een bewijs, dat de vertraagde geboortedaling aldaar „in de eerste plaats moet worden gezien als een gevolg van het vertraagde doordringen van het moderne cultuurpatroon in de katholieke zandgebieden in het zuidoosten van Nederland”.²⁷)

Het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon toegepast bij andere onderzoeken. Hofstee wijst er op in zijn antwoord, dat het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon bij andere Wageningse onderzoeken bijzonder waardevol is gebleken.²⁸) Ik twijfel hier niet aan. Bij de aanwending van het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon met betrekking tot de demografische ontwikkeling in Brabant en Limburg doen zich echter bepaalde complicaties voor, waarvan ik er enkele hierboven noemde.

Het geval Tudderden.

Hofstee's verklaring der geboortestijging in Tudderden komt mij zonderling voor. Zou zich bij de katholieke bewoners van dit vroeger Duitse gebied een verhoging van hun geboorteniveau voordoen (vergeleken met het naburige niet-geannexeerde Duitse territorium), omdat zij na de grensverlegging meer maatschappelijke contacten met sociaal geïsoleerde Nederlanders hadden? Een dergelijke demografische ontwikkeling zonder georganiseerde beïnvloeding laat zich nog denken bij een geboortedaling, maar wat betreft een geboortestijging is dit toch wel zeer onaannemelijk. Aan de verklaring van de desbetreffende auteur zelf, die het verschijnsel in verband brengt met het optreden van Nederlandse katholieke organisaties, gaat Hofstee stilzwijgend voorbij.²⁹)

²³) Vgl. B. J. M. van Spaendonck „Verhoging van de kindertoeslag als noodzakelijke maatregel voor de vermindering van de spanning tussen lonen en prijzen”, „Economie”, dec. 1947/jan. 1948, blz. 120. Zie ook W. Petersen „Planned Migration, the social determinants of the Dutch-Canadian Movement”, Berkeley 1955, blz. 73.

²⁴) Zie blz. 258 van deze bijdrage.

²⁵) Zie blz. 258 van deze bijdrage.

²⁶) Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 132.

²⁷) Vgl. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking” t.a.p. blz. 58.

²⁸) Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 114.

²⁹) Vgl. A. J. van 't Veer „Het geboorteniveau van de Rooms-Katholieken in het Drostambt Tudderden”, opgenomen in Mens en Maatschappij, jan./febr. 1962, blz. 28. Zie Hofstee's antwoord blz. 131/132.

Het cijfermateriaal wat betreft geboortedaling en geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken in de 20e eeuw.

Ik heb in mijn artikel geenszins ontkend dat Hofstee de afwijkingen tussen katholieke en niet-katholieke gebieden in Oost-Gelderland en Salland heeft vermeld.³⁰⁾ Maar wel heeft hij verzuimd op de betekenis van deze gebieden te wijzen voor de beoordeling van de totale Nederlandse bevolkingsontwikkeling in deze eeuw, gezien het feit dat voor de Limburgse en Brabantse zandgebieden geen vergelijkingsmogelijkheden voor overwegend katholieke en niet-katholieke gemeenten zijn, waar de demografische invloed van het isolement der zandgebieden ten opzichte van West- en Noord-Nederland kan worden nagegaan.

Voor de Gelderse Achterhoek + De Lijmers en Salland is het wel mogelijk dergelijke vergelijkingen te maken. Vandaar dat ik het desbetreffende materiaal op blz. 90 en 92 van mijn artikel heb voorgelegd. Voor beide gebieden tonen de vergelijkingen grote verschillen in geboorteniveau *en* geboortedaling tussen katholieken en niet-katholieken. Hoe reageert Hofstee nu op dit cijfermateriaal? Hij ontkent de betekenis er van, omdat de niet-katholieke gebieden dicht bij Zutfen liggen. Hier staat tegenover dat de katholieke gebieden zich in de nabijheid van Arnhem bevinden. Maar, zegt Hofstee, Zutfen is vooral in het begin, veel meer dan Arnhem, de poort geweest waardoor de „beschaving” uit het Westen de Achterhoek binnendrong. Dit wordt dan door hem toegelicht door te wijzen op het feit dat de spoorwegverbinding en vaste rivierverbinding over de IJssel via Zutfen eerder tot stand kwamen.³¹⁾

Maar wat zegt dat nu voor de 20e eeuw met zijn moderne communicatiemiddelen? Hofstee schrijft over deze katholieke gebieden of zij ook thans nog slechts éénmaal per week per postkoets bereikbaar zouden zijn en of er geen radiotoestellen zouden staan. Teneinde het sociale isolement der katholieke gebieden aan te tonen, vermeldt hij de relatief hoge cijfers voor deelname aan het vakonderwijs voor landbouwers in het gebied rondom Zutfen. Wil dit argument indruk maken, dan dient hij aan te tonen dat de geboortedaling in de katholieke gemeenten van De Lijmers veel sterker zou zijn geweest bij een wat groter bezoek van de jonge mannelijke inwoners dezer gemeenten aan landbouwvak scholen. Het zeer hoge percentage katholieken in deze zandgebieden (91,8%) komt mij voor de verklaring der grote verschillen in geboortedaling en -niveau belangrijker voor.

Interessant is ook de vergelijking tussen het agrarische overwegend katholieke Lichtenvoorde (87,8 % R.K.) en het agrarische overwegend niet-katholieke Zelhem (12 % R.K.), beiden in het centrum van de Gelderse Achterhoek gelegen.

In Lichtenvoorde blijft in de opeenvolgende perioden na 1905 een geboortecijfer van 30 en hoger (maximum 36, 23) gehandhaafd. In Zelhem daarentegen zet na 1929 een daling in van 29,05 (periode 1920/1929) tot 23,15 (periode 1960/1961).³²⁾

³⁰⁾ Vgl. mijn artikel in M. en M. t.a.p. blz. 93.

³¹⁾ Zie Hofstee's antwoord, blz. 126.

³²⁾ Gegevens verstrekt door C.B.S. Zie ook F. van Heek „Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken” t.a.p. bijlagen 2 en 3.

Wat de situatie in Salland betreft, de belangrijkste niet-katholieke gemeenten Markelo en Holten liggen op vrijwel gelijke (of groter) afstand van de westelijker liggende grote steden als het katholieke Heino en Raalte. Niettemin ook hier een zeer groot en zich handhavend verschil wat betreft de geboortedaling.

Geïsoleerde niet-katholieke en niet-gereformeerde gemeenten met relatief hoog geboorteniveau in de zandgebieden.

Hofstee ziet in De Lijmers en de Gelderse Achterhoek alle katholieke gemeenten met vertraagde geboortedaling en relatief hoog geboorteniveau als zeer sterk geïsoleerde gebieden, waarvan het isolement de geboortedaling tegengaat. Hij zou dit standpunt meer reliëf kunnen geven door zandgebieden te noemen die sociaal geïsoleerd zijn, niet-katholiek en niet-gereformeerd, en die niettemin gedurende de 20e eeuw een relatief hoog geboorteniveau tonen. Dit is echter door hem niet gedaan. De enige gemeenten die Hofstee „enigszins geschikt” acht voor vergelijking met de overwegend katholieke gemeenten van De Lijmers zijn Aalten en Zelhem. Vergeleken met Aalten en Zelhem valt in de katholieke Lijmers-gemeenten na 1920 duidelijk een vertraagde daling waar te nemen met volgens Hofstee een „typisch katholiek accent”.³³⁾

Friesland, Groningen en Drente. „The deeply rooted”.

In deze drie Noordelijke provincies bevindt zich geen enkele gemeente met overwegend katholieke bevolking.³⁴⁾ Niettemin wenst Hofstee ons met vergelijkingen te overtuigen, waarbij gemeenten met een katholieke minderheid van nog geen 30% het katholieke volksdeel moeten voorstellen.³⁵⁾ Dergelijke kreupele vergelijkingen zijn geenszins overtuigend.

Drente wordt een bijzonder aantrekkelijk gebied genoemd voor de studie van het geboortecijfer, omdat hier een groot aaneengesloten gebied te vinden valt, dat wat economische structuur en godsdienstige verhoudingen betreft, vrijwel homogeen is.³⁶⁾ Een dergelijke homogene godsdienstige structuur is echter, evenmin als die van de zandgebieden van Noord-Brabant en Limburg, geschikt voor een interne vergelijking van de geboortedaling van katholieken en niet-katholieken.

Een vergelijking der gemeenten van het Drentse plateau en die der Brabantse zandgebieden ligt hier meer voor de hand, al weten wij dat Hofstee hiervoor niet veel zal voelen in verband met de dynamische werking van Friesland en Groningen op de bewoners van het Drentse plateau.³⁷⁾

In 1954 bestudeerden twee Amerikaanse antropologen, John Y. Keur en Dorothy L.

³³⁾ Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 127.

³⁴⁾ Vgl. kartogram „Percentsgewijze verhouding der Rooms-Katholieken tot de totale bevolking in iedere gemeente”, 12e volkstelling 31-5-47; bijlage 1 van F. van Heek „Geboorteniveau” t.a.p.

³⁵⁾ Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 117.

³⁶⁾ Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 129.

³⁷⁾ Een dergelijke vergelijking is door ons uitgevoerd in onze studie „Het geboorte-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken”, blz. 62 en 63. Genoemde gegevens tonen een zeer groot verschil in huwelijksvruchtbaarheidsniveau. Wat de geboortecijfers betreft zijn de verschillen hier wat minder i.v.m. relatief later en minder frequent huwen in de Brabantse zandgebieden.

Keur, het culturele leven in een geïsoleerde Nederlandse dorpsamenleving.³⁸⁾ Zij zochten de „deeply rooted” niet in Brabant of Limburg, maar in het dorpje Anderen in Noord-Drente, een „isolated community” volgens het oordeel van Bouman, die het voorwoord schreef. Een samenleving met een „great reluctance to start something new...”³⁹⁾ Blijkbaar was in Anderen niet de uit Friesland en Groningen afkomstige dynamiek aanwezig, die Hofstee in Drente veronderstelt.

Geboorte- en vruchtbaarheidscijfers van het Drents plateau, de agrarische zandgebieden in West-Brabant en de Brabantse Peel.¹⁾
Geboortecijfers

Periode	Drents plateau		agr. zandgeb. W.Brabant		Brabantse Peel	
	aantal inwoners op 1 januari	geb. ‰	aantal inwoners op 1 januari	geb. ‰	aantal inwoners op 1 januari	geb. ‰
1905-1914	1905: 46.913	} 32,16	1905: 11.817	} 31,05	1905: 18.131	} 36,57
	1914: 51.790				1914: 13.352	
1915-1919	1919: 55.831	30,84	1919: 14.789	29,52	1919: 21.205	35,90
1920-1929	1929: 62.197	29,32	1929: 16.664	32,20	1929: 28.214	36,19
1930-1939	1939: 66.915	23,00	1939: 19.171	27,93	1939: 34.090	32,45
1940-1945	1945: 73.137	22,86	1945: 25.556	28,37	1945: 44.096	30,58
1946-1949	1949: 74.980	26,65	1949: 26.747	29,65	1949: 46.885	33,48
1950-1954	1954: 76.968	22,96	1954: 28.362	26,82	1954: 50.367	31,04
1955-1959	1959: 80.602	22,24	1959: 29.967	25,22	1959: 54.572	29,00
1960-1961	1961: 81.060	20,60	1961: 30.726	24,55	1961: 56.716	28,70

Vruchtbaarheidscijfers

Jaar	Drents plateau		agr. zandgeb. W.Brabant		Brabantse Peel	
	aantal vrouwen 15-44 jaar	‰	aantal vrouwen 15-44 jaar	‰	aantal vrouwen 15-44 jaar	‰
1909	9.812	163,3	2.460	145,5	4.044	166,7
1920	11.552	164,8	2.993	165,4	4.678	183,8
1930	12.728	122,2	3.370	149,9	5.470	181,7
1955	15.295	111,9	5.947	117,9	10.098	150,4
1960	15.500	111,0	6.246	119,9	10.978	142,6
1961	15.527	103,6	6.374	117,5	11.333	146,5

¹⁾ Gemeenten Drents plateau: Beilen, Dalen, Diever, Dwingeloo, Havelte, Nijeveen, Oosterhesselen, Rolde, Ruinen, Ruinerwold, Sleen, Smilde, Vledder, Vries, Westerbork, Zwelloo.

Gemeenten agrarische zandgebieden West-Brabant: Alphen, Baarle-Nassau, Chaam, Prinsenbeek, Rijsbergen, Zundert (vóór 1942 excl. Prinsenbeek).

Gemeenten Brabantse Peel: Bakel en Milheeze, Boekel, Leende, Maarheeze, Mill, Oploo, Schaijk, Someren, Wanroij, Zeeland.

³⁸⁾ Vgl. John Y. Keur and Dorothy L. Keur „The deeply rooted”, Assen 1955.

³⁹⁾ Vgl. John Y. Keur and Dorothy L. Keur t.a.p. blz. 158.

	Beroepsbevolking				Beroepsbevolking				Beroepsbevolking									
	Agrarisch		Niet agr.		Agrarisch		Niet agr.		Agrarisch		Niet agr.							
	totaal abs.	%	w.o. tuinbouw abs.	%	totaal abs.	%	w.o. tuinbouw abs.	%	totaal abs.	%	w.o. tuinbouw abs.	%						
VT 1930	18.662	72,7	71	0,3	6.992	27,3	5.914	72,6	390	4,8	2.234	27,4	10.324	74,4	33	0,2	3.553	25,6
	Godsdienst				Godsdienst				Godsdienst									
	R.K. abs.	%	N.H. abs.	%	Ov. Prot. abs.	%	R.K. abs.	%	N.H. abs.	%	Ov. Prot. abs.	%	R.K. abs.	%	N.H. abs.	%	Ov. Prot. abs.	%
VT 1930	864	1,4	47.084	75,8	10.570	17,0	16.750	98,0	264	1,5	60	0,4	27.938	99,1	218	0,8	12	0,0
VT 1947	1.119	1,5	53.550	72,3	13.965	18,9	21.361	97,5	345	1,6	137	0,6	45.215	98,9	341	0,7	97	0,2
VT 1960	1.417	1,8	55.678	69,0	17.022	21,1	29.933	98,3	353	1,2	115	0,4	55.488	99,0	383	0,7	97	0,2

Niettegenstaande alle sociale en culturele nivellering, die in de laatste halve eeuw in Nederland heeft plaats gevonden, is het verschil in geboortenniveau tussen de overwegend agrarische niet-katholieke gemeenten van het Drentse Plateau en de overwegend agrarische gemeenten van Oost-Brabant groter geworden; dit verschil bedraagt thans niet minder dan 39 %. In de West-Brabantse agrarische zandgemeenten is eveneens nog een duidelijk verschil (19 %) in geboortecijfers waar te nemen, vergeleken met die van de Drentse Plateau gemeenten 39^a), al wordt uiteraard het geboortenniveau van de West-Brabantse zandgebieden beïnvloed door het lage niveau van de naburige kleiakkerbouwgebieden en verder vermoedelijk vanuit Antwerpen en West-Nederland.

Zeeland.

Hofstee stelt, dat indien de kerkelijke religieuze verhoudingen van primaire, althans zeer grote betekenis zouden zijn in de ontwikkeling van de geboorten, dat deze dan ook voor Zeeland zouden moeten gelden en dat hier niet de aard van het agrarisch bedrijf de doorslag zou moeten geven. Dit is natuurlijk uit een oogpunt van het ingewikkelde spel der maatschappelijke krachten veel te eenzijdig gesteld. Immers, het is zeer wel mogelijk dat een hoofdfactor, die een bepaalde groep beïnvloed, soms in een bijzondere situatie niet de overhand behoudt. Echter, de vraag rijst hierbij direct, in hoeverre deze bijzondere situatie representatief is voor de situatie van de gehele groep. Dit is zeker niet het geval met de katholieken in Zeeland, die nog geen 2% van de totale katholieke bevolking van ons land uitmaken. Ook in de overige klei-akkerbouwgebieden is slechts een zeer gering percentage van de totale katholieke Nederlandse bevolking gevestigd.

West-Friesland.

Met genoegen heb ik Hofstee's zorgvuldige analyse van de tuinbouwfactor in West-Friesland gelezen.⁴⁰⁾ De door hem verstrekte gegevens tonen duidelijk aan dat de invloed van de tuinbouwfactor in dit gebied, ook in de 20e eeuw, groter is geweest dan

^{39a)} Zie ook voetnoot 37.

⁴⁰⁾ Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 119-120.

ik stelde. Inderdaad moet aan de grootte der geëxploiteerde tuinbouwgronden naast het percentage tuinbouwers meer aandacht worden besteed. Wel dient er op te worden gewezen dat Hofstee over de groepsactiviteit der katholieken, juist in verband met het verkrijgen van tuinbouwgronden, niet spreekt.⁴¹⁾

De situatie per provincie beschouwd.

Mijn vergelijking der huwelijksvruchtbaarheidscijfers per provincie heeft Hofstee's verantwoordiging gewekt.⁴²⁾ Hij vermeldt echter niet dat ik deze cijfers voor een „analyse in eerste instantie” gebruik⁴³⁾ en bovendien in verband met ander cijfermateriaal. Men kan, gelijk Hofstee, argumenten noemen, dat deze verschillen tussen katholieken en niet-katholieken niet door de godsdienstfactor worden veroorzaakt, maar het is opvallend dat juist tijdens een gedeelte der periode, die zich volgens Hofstee kenmerkt door een „typisch katholiek accent”⁴⁴⁾ in de geboortedaling van vele gemeenten, een vruchtbaarheidsverschil van minstens 30% voor alle Nederlandse provincies ten noorden van de Maas valt waar te nemen.⁴⁵⁾ Dat deze verschillen thans minder groot zullen zijn, zal ik zeker niet bestrijden.⁴⁶⁾

Sociale structuur.

Dat de verschillen in geboorteniveau en -daling tussen katholieken en niet-katholieken tevens beïnvloed kunnen zijn door een oververtegenwoordiging der katholieken in de sociale lagen met relatief groot kindertal, is een reëel vermoeden. Vandaar dat ik in de voorstellen voor verdere studie structureel demografisch onderzoek naar de invloed van over- of ondervertegenwoordiging der katholieken in bepaalde delen der beroepsstratificatie aanbeveel.⁴⁷⁾

Men overschatte echter deze factor niet. Het is bv. hoogst onwaarschijnlijk, dat de geringe geboortedaling in de plattelandsgemeenten met meer dan 90% katholieken die ik vermeldde, in belangrijke mate beïnvloed zou kunnen zijn door een relatieve oververtegenwoordiging der katholieken in de sociale lagen met grote gezinnen.

De 21e-eeuwse lezer en Hofstee's optiek.

In het jubileumboek der Nederlandse Sociologische Vereniging, waarvan Hofstee's artikel deel uitmaakt, geeft de Nederlandse sociologie ook voor komende generaties een overzicht van de problemen, waarvoor zij zich omstreeks het midden van deze eeuw ziet gesteld. Ik hoop en verwacht dat de 21-eeuwse lezer Hofstee's bijdrage met grote belangstelling zal raadplegen. Zal echter deze lezer onder de „maatschappelijke krachten”, die Hofstee analyseert, iets merken van de felle strijd, die de Rooms-Katholieke kerk — al dan niet met succes — in Nederland heeft gevoerd tegen de „neo-malthusi-

41) Vgl. het door mij vermelde artikel van Kruijt op blz. 98 van mijn artikel in M en M.

42) Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 129.

43) Vgl. mijn artikel in M. en M., blz. 95.

44) Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 132.

45) Noord-Brabant en Limburg kunnen bij deze vergelijking niet betrokken worden, om redenen die ik op blz. 96 van mijn artikel heb vermeld. Wat Zeeland betreft, zie blz. 266 van deze bijdrage.

46) Vgl. mijn artikel in M. en M., blz. 84. Hoe belangrijk deze verschillen echter nog steeds zijn, blijkt uit het regelmatig toenemen van het percentage katholieken in Nederland; een toename die in nauw verband staat met het relatief hoge katholieke geboorteniveau.

47) Vgl. mijn artikel in M. en M., t.a.p. blz. 103.

aanse praktijken" en direct of indirect voor het grote gezin? 47^a) Deze 21-eeuwse lezer zal via Hofstee's optiek het probleem van de samenhang van de Nederlandse godsdienststructuur en de bevolkingsontwikkeling zien als een incidenteel lokaal verschijnsel, meestal — gezien Hofstee's accentuering van de isolementsfactor — slechts van belang voor gemeenten, die een achterstand in hun culturele ontwikkeling vertonen.

De studie van de bevolkingsgroei is ook de studie van de differentiële bevolkingsgroei. De zich niettegenstaande afnemend isolement handhavende stijging van het percentage katholieken in Nederland is een vraagstuk van grote politieke, sociale en culturele betekenis, dat in nauw verband staat met de relatieve vertraging van de geboortedaling bij de katholieken in ons land. Over deze samenhang tussen godsdienststructuur, geboortedaling en sociale structuur vindt men meer bij een buitenlander, gelijk Petersen 48), dan bij Hofstee. Deze verwaarlozing van een zo interessant en vermoedelijk voor zijn probleemstelling zo belangrijk aspect, maakt Hofstee's artikel in dit opzicht wat schraal en zeker eenzijdig. Een eenzijdigheid die begrijpelijk is, gezien Hofstee's préoccupatie met zijn fasentheorie en modern dynamisch cultuurpatroon, maar die niettemin te betreuren valt.

Lof en critiek.

In een discussie valt meestal meer de nadruk op de bezwaren dan op de waardering, die men ten aanzien van het werk van de ander heeft. Wel heb ik reeds in mijn artikel er op gewezen, dat het belangrijke van Hofstee's onderzoek is, dat hij de geografische richting van de geboortedaling in Nederland heeft vastgesteld.⁴⁹⁾ Maar ik stel er prijs op hier nog eens nadrukkelijk te verklaren dat Hofstee's behandeling van dit vraagstuk een voortreffelijk stuk werk is op internationaal niveau.

Mijn bezwaren betreffen het feit, dat hij mede gezien zijn probleemstelling⁵⁰⁾, aan de aard, frequentie en intensiteit der weerstanden tegen de geboortedaling in Nederland tijdens de 20e eeuw zo weinig aandacht heeft geschonken, met name wat betreft de maatschappelijke achtergrond van de vertraagde geboortedaling der katholieken.

De zin van deze discussie.

Op het eind van zijn antwoord spreekt Hofstee, wat de geboortedaling der katholieken in de 20e eeuw betreft, over „het raadsel 1910”.⁵¹⁾ Een raadsel betekent twijfel. Wanneer onze gedachtenwisseling ertoe kan bijdragen dat het „typisch katholieke accent op het algemene patroon van de daling” in bepaalde delen van ons land tijdens de 20e eeuw, met grote wetenschappelijke twijfel benaderd zal worden door een sociologie die voor alle aspecten in gelijke mate openstaat, dan heeft deze discussie zin gehad.

47a) Voor uitvoerige gegevens hieromtrent zie F. van Heek „Het geboorte-niveau” t.a.p. Hfdst. X; in het bijzonder blz. 171-183.

48) Vgl. W. Petersen t.a.p. blz. 34-41 en 72-79. Hofstee volstaat met een zeer korte vermelding van Petersen's opvattingen in een voetnoot. (Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking” t.a.p. blz. 45.)

49) Vgl. mijn artikel in M. en M., blz. 101.

50) Vgl. E. W. Hofstee „De groei van de Nederlandse bevolking”, t.a.p. blz. 15.

51) Vgl. Hofstee's antwoord, blz. 133.